

ВІДГУК

**офіційної опонентки на дисертацію
Галайчука Володимира Васильовича**

**«Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.05 – етнологія**

Величезна культурна спадщина, успадкована від минулих століть, має бути передана наступним поколінням, допомагати виховувати та єднати їх навколо спільних ідеалів та цінностей. За нинішніх умов потреба суспільства у власній ідентифікації та завдання збереження й ґрунтовного вивчення культурного надбання країни не просто залишаються актуальними, а набувають особливого значення.

Глибоке дослідження нижчої міфології, що становить складний комплекс уявлень, вірувань та поглядів на світ і людину, є надзвичайно важливим для розуміння українського традиційного світогляду. Кожен з етнологів, особливо той, хто працює в «полі», підтвердить: міфологічна проблематика не втрачає своєї актуальності та наукової новизни навіть в сучасну пору глобалізації та тотальної цифровізації, а отже залишається актуальною для вивчення. Попри створення людством нових технологій, потяг до всього містичного та міфологічного не втрачається. Як зазначають дослідники, останнє загалом характеризує постмодерну добу, якій притаманне захоплення потаємним, архаїкою, міфом та химерне поєднання різних культурних реалій. І все ж, попри сучасні трансформаційні процеси, українське суспільство за своєю суттю значною мірою залишається традиційним. Передусім це стосується порівняно замкненого сільського соціуму, у якому міф і нині продовжує виконувати свої основні функції – регулятивну, пояснювальну, консервуючу. При тому важко не погодитись із здобувачем: «Демонологія, незважаючи на показову простоту і легкість матеріалу, доволі важка для дослідження. Не в останню чергу це зумовлено різноманітністю демонологічних персонажів, серед яких одне з чільних місць займає саме категорія «домашніх духів» (с. 21). Під останніми

В. Галайчук розуміє «істоти», які найближчі до людини й безпосередньо пов'язані зі сферами її життєдіяльності та повсякденням.

Здобувач вартий слів захоплення не тільки тому, що запропонована ним тема, безумовно, є актуальною і науково значущою. І не тільки тому, що представлена на захист робота є незаперечним підтвердженням тези про невичерпність української етнографії загалом, і теми демонологічних уявлень та вірувань української людності зокрема. Як він сам справедливо зауважує, «...тему «домашніх духів» у тій чи іншій мірі розкрито у багатьох джерелах та працях теоретичного характеру. Все ж, досліджена вона ще не надто повно. В Україні майже не обстеженими залишаються цілі райони, і польові фольклорно-етнографічні експедиції щоразу відкривають нові назви чи характеристики персонажів, а іноді й нові сюжети» (с. 36). Робота В. Галайчука, в основу якої покладено великий масив емпіричного матеріалу, зібраного ним особисто у останні два десятиліття як в мікро-, так і макроареалах, є наочним підтвердженням цієї тези.

Слід відзначити також відсутність в історіографії праць, які б на базі такого великого фактографічного матеріалу системно розкривали заявлену проблематику. Новизна докторської дисертації В. В. Галайчука полягає передусім у тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії здійснено концептуальну постановку та комплексне висвітлення питань, пов'язаних з уявленнями про домашніх духів на етнічній території українців, запроваджено до наукового обігу значну кількість достовірних авторських польових матеріалів, уточнено окремі типологічні характеристики розглядуваних персонажів. Попередники дисертанта в основному фрагментарно розглядали у своїх працях окремі сегменти цього питання, завжди – в рамках вузьких територіальних одиниць. Безперечним здобутком дисертації стало поглиблення змістового наповнення міфологічних вірувань та уявлень про домашніх духів.

Цінним у дисертації є й те, що автор аргументовано довів: питання вивчення міфологічної традиції на теренах України на початку ХХІ ст. не тільки

цілком можливе, але й вкрай необхідне. Такі вірування набувають нових сюжетних подробиць, а персонажі можуть змінювати функціональні характеристики. З одного боку, міфологія все ще зберігає цілковиту «архаїчність», з другого – є нагальна потреба, за словами автора, «...уточнювати вже відому інформацію і зрештою намагатися якщо не переосмислити, то поглибити напрацьовані на сьогодні теоретичні положення» (с 21). Дисертація (а також опублікована монографія) – переконливий антипод літератури популярного та псевдофольклорного характеру, що нині заповнили книжкові полиці та представлені на різноманітних Інтернет-ресурсах.

Дисертація підготовлена у відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України в рамках науково-дослідної теми «Матеріальна та духовна культура українців у народознавчому дискурсі: традиції та інновації» (державний реєстраційний № 0115U005546).

У вступній частині дисертант чітко визначив об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та територіальні межі, виразно сформулював мету та завдання дисертації. Структура дисертації логічна, побудована за проблемно-тематичним принципом, що зумовлено необхідністю розкрити тему. Вона підпорядкована меті і завданням дослідження й не викликає принципових зауважень. Автором обґрунтовано наукову новизну і практичне значення результатів дисертаційної роботи. Відповідно, робота містить вступ, п'ять розділів з підрозділами, висновки, список використаних джерел та літератури.

У першому розділі проаналізовано стан наукової розробки теми, основні концептуальні підходи вчених до з'ясування специфіки теоретичних питань та конкретно-етнологічних аспектів теми, рівень розробки на всіх етапах її вивчення фахівцями у різних галузях наук, а крім етнології це також – фольклористика, етнолінгвістика, діалектологія, ентозоологія, історія тощо. Дисертант дійшов доречного висновку, що існуюча історіографічна база надає можливість всебічного та повноцінного розкриття проблемних питань заявленої теми і є для цього фундаментальною основою. Те саме стосується публікацій з

демонології інших слов'янських етносів (с. 34). Разом з тим він аргументовано зазначає, що досі відсутні узагальнюючі комплексні ґрунтовні праці, які б висвітлювали цю тему на системному рівні, широкому тлі й спиралися на широкий емпіричний матеріал.

Джерельну базу дослідження передусім складає велике коло авторських матеріалів, значна частина яких вперше запроваджується до наукового обігу. Насмілюся, спираючись на наведені дисертантом дані (с. 36), дещо уточнити, а відтак – прояснити масштаби проведеної ним пошукової та збирацької діяльності. Отже, за моїми підрахунками, це 21-а щорічна експедиція в рамках навчальних практик студентів, додатково три – експедиційні виїзди, і ще додатково – експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф – (можу помилитися) – усього 11 експедицій у 52 райони 9-ти областей України. Загалом близько 35 експедицій, що мають широку географію. Для мене як для *етнолога-польовика* ці цифри надзвичайно промовисті. Кожному, хто працював в полі, відомо: носій таких знань, якими цікавився здобувач, дуже важко розшукується, а ще важче – записується (і надалі транскрибується), оскільки якщо респондент таки починає говорити на ці теми, то зупинити його важко. Говорячи словами одного із інформантів В. Галайчука, дисертант «знав дати ради» (с. 385) всьому цьому розмаїттю фактів, спогадів, свідчень, оповідей, легенд, притч, примовок, приказок тощо. Досвід роботи здобувача в «полі», якість зібраного ним фактографічного матеріалу безумовно засвідчують кваліфікаційний рівень його роботи як етнолога, є важливим індикатором його фаховості.

Дослідження спирається на методи багатьох соціогуманітарних наук, що забезпечило основу для об'єктивного, глибокого аналізу матеріалу та обґрунтованості обраних дисертантом мети, завдань і висновків. Дисертантом спеціально висвітлені методи і теоретико-методологічні підходи, використані для виконання цієї роботи. Окремо наголошено на важливості сучасних підходів до роботи в «полі», коли дослідник звертає особливу увагу на міміку, жести,

рухи, модуляції голосу респондента, що допомагає йому зрозуміти включення респондента в «демонологічний» контекст (с. 37).

Основна частина дослідження побудована, як вже було зазначено, на величезному за обсягом фактичному матеріалі, що дало можливість висвітлити різні аспекти традиційних уявлень та вірувань українців про домашніх духів як персонажів народного демонічного пантеону. У Другому розділі дисертант послідовно розглядає антропоморфного домовика як представника домашніх духів, генетично похідного від душі померлого предка (с. 41–242). Змістовним є детальний аналіз дефініцій та базових лексем, зокрема таких як «домовик», «дідько», «дід», «хазяїн», що здійснюється на основі залучення широкого порівняльного лексичного матеріалу з наукових та емпіричних текстів з німецької, чеської, польської, словацької, болгарської та ін. мов.

При розгляді кола проблем дисертант послідовно аналізує вигляд домашнього духа, час появи домовика, його локалізацію у просторі, функції, вплив уявлень про домовика на добір масті худоби у господарстві; будівельну обрядовість в контексті офірування домашнім духам, обереги від домовика та його задобрювання, запрошення в нову хату й, відповідно, обрядодії, пов'язані із цим персонажем при переселенні у нове житло. Варто знову підкреслити, що характерною особливістю цього (як і наступних розділів) є їх насиченість конкретним фактичним матеріалом, який лягає в основу висновків та рекомендацій.

Третій розділ «Традиційні уявлення українців про “домашнього чорта”» (с. 243–449) присвячено розгляду одного з найбільш популярних персонажів української демонології – різновиду домашніх духів. При цьому автором вперше в українській етнології у тематичний підрозділ виокремлено детально структуровану і насичену ретельно зібраними фактами характеристику домашнього чорта, включно із розгорнутим аналізом, зокрема й порівняльним, його народних назв, походження персонажу, його зовнішнього вигляду, часу

появи та локалізації у просторі, характеристики людей, які нібито мали «домашнього чорта», функції останнього, та умови співжиття з ним.

Характеристиці різновиду домашніх духів в іпостасі гадюки чи вужа присвячений четвертий розділ (с. 409–448). Автор на широкому порівняльному матеріалі ґрунтовно розглянув індоевропейські корені культу «домашньої змії» (с. 409–411). Він розробив логічну схему розгляду побутування уявлень про вужа, зокрема особливості ставлення до вужів та гадюк на обійсті й поза ним, його «отруйність», уявлення про зв'язок гадини з коровою; «гаддя» у контексті уявлень про «нечисту силу». Запропонована схема базується на значному масиві етнографічних свідчень, взятих як з іншомовних публікацій, так і польових, архівних записів.

Заключний п'ятий розділ дисертації присвячений розгляду окремих уявлень про ласку, ластівку й лелеку, які дозволяють співвіднести їх з домашніми духами (с. 449–472). В. Галайчук вказує на амбівалентність образу домовика – в народному уявленні або ідеться про очевидний збіг функцій ласки і домовика, пов'язаних з худобою (с. 456), або, навпаки, їх протиставлення (с. 456–457). Викладений матеріал вкотре засвідчив: людина традиційного суспільства сприймала себе, тварини (і рослини) як взаємопов'язану цілісність. Звідси – уявлення про певні норми поведінки, зокрема моральні, порушення яких тягнуло за собою для індивідууму жорсткі наслідки.

Висновки дисертаційного дослідження відповідають меті й завданням праці та її змісту. Основні результати дисертаційної роботи викладені у двох монографіях, трьох розділах колективних монографій, 30 статтях у фахових виданнях, зокрема закордонних та включених до наукометричної бази даних, 14 публікацій додатково відображають результати дослідження.

Коли автор обирає такий складний об'єкт дослідження, звісно, важко уникнути певних недоліків та дискусійних питань.

1. Як уже відзначалося, автор базує свої висновки на широкому масиві емпіричного матеріалу. З іншого боку, не можна не зауважити: дисертація дещо

перенасичена фактажем; подеколи авторський текст просто губиться в цитованих польових записах: (сс. 70–73, 83–84, 93–95, 122–123, 126–129 та ін.). Його питому вагу можна було б дещо зменшити, зокрема й за рахунок викладу матеріалу у форматі коментованого переказу, а не цитування. Якщо ж вже говорити про цілісні тексти, то їх варто було б навести в окремому додатку до дисертації (те саме стосується, зрозуміло, й монографії).

2. Читачеві, попри заявлені географічні межі дослідження (уся етнічна територія українців) бракує територіальної репрезентативності матеріалу. До певної міри це можна було б компенсувати, якби автор використав бодай наявні публікації, що представляють відсутні або недостатньо представлені у нього регіони. Однією з таких публікацій могла б стати розвідка Юлії Буйських, присвячена міфологічним уявленням українців Півдня України (Народна творчість та етнологія, 2013. № 2. С. 78–84). На жаль, ця робота пройшла повз увагу дисертанта.

3. Наступне міркування випливає із попереднього: охоплення всієї етнічної території України передбачає застосування такого традиційного інструментарію, як картографування. Це дало б можливість унаочнити ареали поширення основних типів домашніх духів, продемонструвати регіональні особливості типологічних рис, уявлень та вірувань про персонажі народного демонічного пантеону.

4. Досягненню поставленої мети міг би послужити і відсутній на разі глосарій – тлумачний словник до тексту, що включив би також усе розмаїття дотичної термінології, представленої в культурах інших слов'янських і неслов'янських етносів.

5. У тексті дисертації хотілося би побачити відповідь на питання: наскільки пантеон домашніх духів може бути трактований як маркер національної ідентичності, особливо в світлі зарахування їх до «ядра загальнослов'янських вірувань» (с. 474). Взагалі, наскільки правомірно сьогодні говорити про загальнослов'янську ідентичність в контексті типологічних рис,

структури, функціональних особливостей відповідного пантеону духів, та народних уявлень про цих істот? Що, а як в інших, типологічно і лінгвістично відмінних культурних середовищах ми знайдемо абсолютно подібних персонажів, тільки називатимуться вони, звісно, інакше? Не будемо ж ми їх зараховувати до «нашого», «слов'янського» пантеону духів?

Відтак ще одне, «делікатне» питання, що сьогодні звучить особливо гостро. Чи не здається дисертанту, що упродовж кількох десятиліть тематика старожитностей, передусім поліських (до речі, карпатських також), як найбільш законсервованих і архаїчних, активно експлуатувалася вченими для створення одного з базових елементів концепту *загальнослов'янської єдності*, який, своєю чергою, певною мірою спрямований на пропаганду «руського міра»? Чи російські дослідники, до яких ми звикли ставитися з підкресленим пієтетом, не зіграли з нами злий жарт, опрацювавши *наш – справді наш із білорусами – поліський* матеріал і видавши його за *загальнослов'янський*, а відтак притаманний чи не передусім російському етносу? Хіба у етнографічних груп т. зв. «руських» (помори, мешчеряки, саяни та ін.) був саме такий пантеон? Чому, проводячи порівняльний аналіз етнографічного матеріалу, ми не можемо вийти із зачарованого кола *слов'янознавства та балканістики*?

Давайте будемо говорити ширше. І спробувати визначати місце домашніх духів як демонологічних істот «українського» пантеону в контексті світової міфології. Може, саме зараз прийшов час ламати концепт *загальнослов'янської культурної єдності, спільного коріння* тощо. Мушу визнати: ці рефлексії виникають саме тому, що тема, так глибоко опрацьована здобувачем, видається надзвичайно перспективною. На часі – питання проведення серйозних порівняльних студій із застосування сучасної методології. Не виключаю, що структура «нашого» пантеону не буде принципово відрізнятися від структури пантеону бушменів. Але все це, так би мовити, роздуми «навколо» дисертації, а скоріше навіть – за її межами. Нема ради, до них спонукає цікава і змістовна робота, винесена на захист.

Вказані проблемні й дискусійні питання, лакуни і певні недоліки не знижують високий науковий рівень дисертаційної роботи. Дисертація є завершеною і самостійною працею, за своїм науковим рівнем, актуальністю, новизною, теоретичним значенням і практичним внеском вона повністю відповідає «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор – Галайчук Володимир Васильович – цілком заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

**Докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Державний науковий центр
захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф**

О. О. Боряк

27 квітня 2021 р.

Підпис Боряк О. О. засвідчую

Заступник директора ДНЦЗКСТК

В. В. Кирпа